

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

عنوان پایان نامه / رساله
بررسی وضعیت وقف در دوره ایلخانان

استاد راهنما
دکتر الهامه مفتاح

استاد مشاور
دکتر شهرام یوسفی فر

پژوهشگر
وجیهه ارجمندی

مهر ماه ۱۳۸۹

تقديم به:

پدر و مادر عزیزه

با سپاس

از زحمات تمامی استادانم

چکیده:

وقف و اوقاف از مهم‌ترین مسائل در ارتباط با تاریخ اجتماعی ایران است. اگرچه وقف با اعتقادات مذهبی پیوندی عمیق دارد، اما اهمیت و نقش آن در جامعه ارتباط تنگاتنگی میان آن و تاریخ اجتماعی برقرار می‌کند. واقفان همواره با ایجاد بناهای عام‌المنفعه و معین کردن موقوفاتی برای آنها به بخش عظیمی از نیازهای جامعه عصر خود پاسخ داده‌اند. بسیاری از ابنیه عمومی چون مساجد، مدارس، دانشگاه‌ها، بیمارستان‌ها، کاروانسراها، خانقاه‌ها و رباط‌ها موقوفه بوده و از عایدات اوقاف اداره می‌گردیده است. به نظر می‌رسد وقف به عنوان یک پدیده اجتماعی در طول تاریخ نقش مهمی در توسعه دانش، مدنیت، فرهنگ و مذهب یک جامعه ایفا نموده است. اهمیت وقف و تأثیر آن در جامعه محقق را بر آن داشت تا با مطالعه و بررسی این مسئله در یکی از ادوار مهم تاریخ ایران، یعنی عصر ایلخانان، نقش این پدیده اجتماعی در جامعه را تبیین نماید. در این دوره به رغم شرایط خاص اجتماعی، فرهنگی، سیاسی ناشی از حمله مغول گسترش و شکوفایی چشمگیری در وقف در مقایسه با ادوار مختلف تاریخ ایران مشاهده می‌شود. به نظر می‌رسد شرایط خاص دوره موردنظر در این رونق و شکوفایی نقش مهمی داشت. ویرانی مؤسسات اجتماعی، فرهنگی، مذهبی در اثر حمله مغول و نیاز جامعه به بازسازی و احیای این مؤسسات، مسئله نامنی در مالکیت و غصب املاک موقوفه از سوی حکام فرمانروایان و حتی ایلخانان و تلاش برای حفظ ثروت‌های خانوادگی از عوامل مهمی بود که می‌توانست موجب انگیزه در واقفان برای وقف قسمت وسیعی از اموال و املاکشان شود. جدای از این انگیزه مذهبی و تلاش برای کسب توشه آخرت عامل مهمی بود که واقفان را به سوی این عمل پسندیده ترغیب می‌کرد. در واقع شاید بتوان گفت انگیزه مذهبی، انگیزه غایی و نهایی وقف بود. تحقیق حاضر درصدد است تا ضمن شناسایی و معرفی موقوفات و واقفان بزرگ عصر ایلخانی، تحلیل کمی و کیفی از موارد مصارف این موقوفات و جهت‌یابی واقفان در این زمینه ارائه دهد. همچنین این تحقیق می‌کوشد تا از خلال شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی جامعه در عصر ایلخانان به درک صحیحی از انگیزه‌های واقفان در اقدام به عمل وقف دست یابد.

کلید واژه: وقف، موقوفات، واقفان، ایلخانان، مالکیت.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱. مقدمه.....	۲
۲-۱. تعریف مسأله (بیان موضوع).....	۴
۳-۱. پیشینه تحقیق.....	۷
۴-۱. اهمیت تحقیق.....	۱۱
۵-۱. ضرورت تحقیق.....	۱۱
۶-۱. سؤال‌های تحقیق.....	۱۲
۷-۱. فرضیه‌های تحقیق.....	۱۲
۸-۱. اهداف تحقیق.....	۱۲
۹-۱. روش تحقیق.....	۱۳
۱۰-۱. مراحل انجام تحقیق.....	۱۳
۱۱-۱. موانع تحقیق.....	۱۳
۱۲-۱. سازمان تحقیق.....	۱۳
۱۳-۱. معرفی منابع و مآخذ تحقیق.....	۱۵
۱-۱-۱. الف- منابع اصلی.....	۱۵
۲-۱-۱. ب- تحقیقات.....	۲۵
۳-۱-۱. ج- مقالات.....	۲۷

فصل دوم: وقف در ایران

درآمد.....	۳۰
۱-۲. پیشینه وقف در ایران.....	۳۲
۱-۱-۲. پیدایش وقف.....	۳۲
۲-۱-۲. وقف پیش از اسلام.....	۳۳
۳-۱-۲. وقف پس از ورود اسلام به ایران.....	۳۳
۴-۱-۲. وقف در دوره سامانیان.....	۳۴
۵-۱-۲. وقف در دوره آل بویه.....	۳۵
۶-۱-۲. وقف در دوره غزنویان.....	۳۵
۷-۱-۲. وقف در دوره سلجوقیان.....	۳۵
۸-۱-۲. وقف در دوره خوارزمشاهیان.....	۳۶
۲-۲. وقف در دوره حکومت ایلخانان.....	۳۷
۱-۲-۲. وقف در دوره حکومت هلاکو (۶۶۳-۶۵۱) هـ ق.....	۳۷
۲-۲-۲. وقف در دوره حکومت اباخان (۶۸۰-۶۶۳) هـ ق.....	۳۹
۳-۲-۲. وقف در دوره حکومت تکودار (احمد) (۶۸۳-۶۸۱) هـ ق.....	۴۲

۴۳	۴-۲-۲. وقف در دوره حکومت ارغون (۶۸۳-۶۹۰) هـ.ق.....
۴۶	۵-۲-۲. وقف در دوره حکومت گیخاتو (۶۹۰-۶۹۴) هـ.ق.....
۴۸	۶-۲-۲. وقف در دوره حکومت بایدو (۶۹۴) هـ.ق.....
۴۸	۷-۲-۲. وقف در دوره حکومت غازان (۶۹۴-۷۰۳) هـ.ق.....
۵۱	۸-۲-۲. وقف در دوره حکومت محمد خدابنده (اولجایتو) (۷۰۳-۷۱۶) هـ.ق.....
۵۳	۹-۲-۲. وقف در دوره حکومت ابوسعید (۷۱۶-۷۳۶) هـ.ق.....
۵۵	۳-۲. مهمترین حکومت‌های محلی همزمان با عصر ایلخانان در ارتباط با وقف.....
۵۵	۱-۳-۲. اتابکان فارس (۵۴۳-۶۶۳) هـ.ق.....
۵۷	۲-۳-۲. قراختائیان کرمان (۶۱۹-۷۰۳) هـ.ق.....
۵۹	۴-۲. جمع‌بندی.....

فصل سوم: شناسایی و معرفی موقوفات و واقفان بزرگ عصر ایلخانان

۶۲	درآمد.....
۶۲	۱-۳. غازان خان.....
۶۳	۱-۱-۳. شنب غازان.....
۶۷	۲-۱-۳. موقوفات غازان در همدان.....
۶۷	۳-۱-۳. موقوفات غازان در عراق.....
۶۸	۴-۱-۳. موقوفات غازان در مصر و شام.....
۶۹	۵-۱-۳. موقوفات غازان در سایر ولایات.....
۷۰	۶-۱-۳. موقوفات غازان بر اولاد.....
۷۱	۲-۳. رشیدالدین فضل‌الله همدانی.....
۷۹	۳-۳. رکن‌الدین محمد حسینی یزدی.....
۸۲	۴-۳. شمس‌الدین محمد حسینی یزدی.....
۸۴	۵-۳. جمع‌بندی.....

فصل چهارم: بررسی انگیزه‌های واقفان و درک جهت‌یابی آنها در ایجاد نهادهای خاص اجتماعی

۸۷	درآمد.....
۹۰	۱-۴. انگیزه‌های مذهبی.....
۹۰	۱-۱-۴. غازان خان.....
۹۲	۲-۱-۴. رشیدالدین فضل‌الله همدانی.....
۹۴	۳-۱-۴. رکن‌الدین و شمس‌الدین محمد حسینی یزدی.....
۹۵	۲-۴. انگیزه‌های سیاسی.....
۹۵	۱-۲-۴. غازان خان.....
۹۷	۲-۲-۴. رشیدالدین فضل‌الله همدانی.....

۹۹	.....۳-۲-۴. رکن‌الدین و شمس‌الدین محمد حسینی یزدی
۱۰۱	.....۳-۴. انگیزه‌های اجتماعی
۱۰۱	.....۱-۳-۴. غازان‌خان
۱۰۳	.....۲-۳-۴. رشیدالدین فضل‌الله همدانی
۱۰۷	.....۳-۳-۴. رکن‌الدین و شمس‌الدین محمد حسینی یزدی
۱۰۹	.....۴-۴. انگیزه‌های فرهنگی
۱۰۹	.....۱-۴-۴. غازان‌خان
۱۰۹	.....۲-۴-۴. رشیدالدین فضل‌الله همدانی
۱۱۲	.....۳-۴-۴. رکن‌الدین و شمس‌الدین محمد حسینی یزدی
۱۱۳	.....۵-۴. جمع‌بندی

فصل پنجم: مناصب دیوانی مرتبط با وقف و شیوه اعمال نظارت بر موقوفات

۱۱۶	.....درآمد
۱۱۷	.....۱-۵. قاضی‌القضاة
۱۲۱	.....۲-۵. حاکم اوقاف
۱۲۴	.....۳-۵. نایب حاکم اوقاف
۱۲۴	.....۴-۵. متولی
۱۲۸	.....۵-۵. ناظر
۱۲۹	.....۶-۵. متصرف
۱۲۹	.....۷-۵. مشرف
۱۳۰	.....۸-۵. جمع‌بندی
۱۳۲	.....۱-۶. جمع‌بندی نهایی
۱۳۷	.....ضمایم
۱۳۸	.....ضمیمه ۱: جدول شماره (۱-۱) مصارف موقوفات (رباط)
۱۳۹	.....ضمیمه ۲: جدول شماره (۱-۲) مصارف موقوفات (خانقاه)
۱۴۰	.....ضمیمه ۳: جدول شماره (۱-۳) مصارف موقوفات (مسجد)
141	.....ضمیمه ۴: جدول شماره (۱-۴) مصارف موقوفات (مدرسه)
۱۴۲	.....ضمیمه ۵: نمودار مصارف موقوفات
۱۴۳	.....منابع و مأخذ
۱۴۳	.....منابع اصلی
۱۴۵	.....تحقیقات
۱۴۷	.....مقالات
I	.....چکیده

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱. مقدمه:

وقف سنت نیکو و پسندیده‌ایست که از دیرباز در جوامع بشری وجود داشته و افراد خیر و نیکوکار با وقف قسمتی از اموال و املاک خود همواره به این عمل خداپسندانه مبادرت نموده‌اند. اگرچه ماهیت وقف با اعتقادات و ایمان دینی پیوندی عمیق دارد، اما در چگونگی تحقق آن شرایط و نیازهای جامعه و عادات و سنت‌های موجود نیز تأثیر تعیین‌کننده و بسزایی دارد. واقفان همواره با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی و نیازهای زمانه، اموال خود را در جهت رفع این نیازها و بهبود شرایط اجتماع وقف نموده‌اند و بسیاری از مؤسسات فرهنگی و اجتماعی چون مساجد، تکایا، مدارس، دانشگاه‌ها، بیمارستان‌ها، رصدخانه‌ها، خانقاه‌ها، زاویه‌ها، رباط‌ها، کاروانسراها، حمام‌ها، آب‌انبارها، پل‌ها و سایر مؤسسات خیریه اجتماعی در همین راستا ایجاد شده است.

تحقیق حاضر درصدد بررسی وضعیت وقف در دوره حکومت فرمانروایان ایلخانی در ایران می‌باشد. عصر ایلخانان یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران به شمار می‌رود و دلیل عمده آن تحولات عمیق فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است که در پی حمله مغول به ایران در جامعه رخ داد. پس از ورود مغولان به ایران بسیاری از سنت‌های فرهنگی و اجتماعی در معرض خطر نابودی از سوی فرمانروایان مغول قرار گرفت. مغولان با داشتن مقررات خاص ویاسای معروف و تشکیلات خاص اقوام بیابانگرد بسیاری از مقررات، رسوم و تشکیلات اجتماعی جامعه ایران را دستخوش دگرگونی قرار دادند. در این میان وقف و اوقاف نیز از اوضاع بی‌بهره نماند. خان‌ها و سرکردگان ایلات با تسلط بر شهرها و دهات و دست‌اندازی بر موقوفات املاک وقفی را تصاحب نمودند. بسیاری از مدارس، مساجد، و مؤسسات اجتماعی که از عوائد موقوفات اداره می‌گردید، ویران گشت. بسیاری از موقوفه‌ها، اعم از منقول و غیرمنقول از میان

رفت. اما به رغم ایجاد چنین شرایطی مغولان از زمان هلاکو به بعد به تدریج به دین اسلام و فرهنگ ایرانی روی آوردند و از آن جمله وقف را که در ایران سنتی ریشه‌دار و کهن داشت، پذیرفتند.

بدین ترتیب از دوره سلطنت غازان به بعد و به دنبال اسلام آوردن وی بسیاری از سنت‌های اسلامی و از جمله وقف احیا گردید. در این دوران واقفان بزرگی برخاستند و وقف‌های متعددی در جامعه انجام گرفت. غازان‌خان، و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، وزیر وی از واقفان بزرگ این عصرند که با برپایی موقوفات عدیده و گسترده، سهم مهمی در احیای اوقاف در این دوره ایفا کردند.

نکته قابل توجه در این پژوهش گسترش و شکوفایی چشم‌گیر وقف در این دوره، در مقایسه با ادوار قبلی تاریخ ایران است. در واقع با توجه به شرایط جامعه ایران در عصر ایلخانان و دگرگونی بسیاری از سنت‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، شکوفایی و رونق وقف، این سنت دیرینه اجتماعی قابل تأمل می‌باشد.

در این دوران ایلخانان، شاهزادگان، وزراء، خاتون‌ها، دیوانیان، اشراف، صاحب‌منصبان و حتی گاه افراد طبقات عادی جامعه قسمتی از املاک و اموال خود را وقف نموده و بناهای عام‌المنفعه بسیاری ایجاد نمودند. این ابنیه خیریه در اغلب موارد شامل مسجد، مدرسه، بیمارستان، کاروانسرا، رباط، خانقاه و دیگر مؤسسات اجتماعی مورد نیاز جامعه بود. به نظر می‌رسد واقفان در بنای این ابنیه خیریه اوضاع و شرایط اجتماعی را نادیده نگرفته و همواره با توجه به نیازهای جامعه اقدام به ایجاد مؤسسات فرهنگی و اجتماعی نموده‌اند.

تحقیق حاضر درصدد است، ضمن مطالعه و شناسایی موقوفات و واقفان بزرگ این عصر و شناخت انگیزه‌های واقفان در گرایش به سوی ایجاد نهادهای خاص اجتماعی، درک صحیحی از شرایط اجتماعی، سیاسی ایران و نیازهای جامعه در عصر ایلخانان ارائه دهد. علاوه بر این مسئله مهم این تحقیق شناسایی

مصارف و نحوه‌های به کارگیری اوقاف و در واقع یافتن جهت‌گیری اصلی وقف‌های این دوره می‌باشد. مشخص کردن بیشترین مصارف اوقاف در دوره مورد نظر ویژگی خاص این تحقیق است که در مقایسه با سایر آثار تألیف شده در این رابطه از جنبه تازگی برخوردار است.

امید است این تحقیق با نشان دادن اهمیت اوقاف در بهبود اوضاع اجتماع، محرک هرچه بیشتر افراد در اقدام به این عمل خدایسندانه و سنت‌پسندیده اجتماعی شود و در سایه آن بسیاری از مسائل و مشکلات و کمبودهای جامعه برطرف گردد. بدون تردید رضای خاطر و آرامش وجدانی که از طریق اقدام به این عمل برای فرد واقف ایجاد می‌شود تأثیر عمیق‌تری دارد که در جای خود قابل توجه است.

در پایان از سرکار خانم دکتر مفتاح، استاد راهنما که با صبر و حوصله و لطف و مهربانی اینجانب را در ارائه تحقیق حاضر یاری نموده‌اند، نهایت سپاس‌گزاری را به‌جا می‌آورم. همچنین از جناب آقای دکتر یوسفی‌فر، استاد مشاور که در این تحقیق همواره از مشاورت‌های استادانه و راهنمایی‌های بی‌دریغشان بهره‌مند بوده‌ام، مراتب قدردانی و تشکر را به‌جا می‌آورم. همچنین از سرکار خانم دکتر ترکمنی‌آذر، رئیس پژوهشکده تاریخ که همواره راهنما و راهگشای اینجانب در ارائه تحقیق حاضر بوده‌اند، سپاس‌گزاری و قدردانی می‌نمایم. افزون بر این بر خود لازم می‌دانم از همه استادان بزرگواری که تاکنون از محضرشان نکته‌ها آموخته‌ام، مراتب قدردانی و سپاس‌گزاری را به‌جا بیاورم.

۱-۲. تعریف مسأله (بیان موضوع)

وقف در لغت به معنای «نگه داشتن» و «ایستادن» است و در اینجا منظور از آن متوقف ساختن عین مال است از هرگونه خرید و فروش، رهن یا ارث، به طوری که اصل مال همیشه باقی بماند و منافع

حاصل از آن در راه خدا مصرف شود.^۱ بنابراین تعاریف همیشه در وقف منافع مال مجاناً و به رایگان واگذار و اصل آن نگهداری می‌شود و می‌توان گفت از این جهت وقف یک نوع بخشش بلاعوض محسوب می‌گردد و با وصیت، هبه، صدقه، عطیه، هدیه و جایزه، صرفاً از نظر تملیک مجانی و بدون در نظر گرفتن عنوان خاصی در یک ردیف است.^۲ بنابراین تعاریف به طور کلی می‌توان گفت وقف عبارتست از اینکه کسی تمام یا قسمتی از مال خود را در زمان حیات خود برای رضای خدا حبس کند، به طوری که اصل مال همیشه باقی بماند و منافع حاصل از آن در راه خدا بخشیده شود.^۳

وقف بر دو نوع است: وقف عام و وقف خاص. وقف عام وقفی است که اختصاص به مصالح عامه دارد مانند وقف بر پل‌ها، آب‌انبارها و خیرات و مبرات. وقف خاص وقفی است که اختصاص به اشخاص دارد مانند املاکی که واقف بر اولاد خود وقف می‌کند.^۴

وقف سنت دیرینه‌ای است که در ایران قبل از اسلام نیز وجود داشته است. در ایران باستان انواع صدقات و نذورات وجود داشته و زردشتیان از راه‌های مختلف به امور خیر مبادرت می‌ورزیدند و مال خود را که ممکن بود ملک، جامه یا خوراکی باشد برای مصارف خیر زیر نظر موبدان قرار می‌دادند یا اینکه شخصاً آن را بین مستحقان تقسیم می‌کردند. البته در این دوران وقف به معنای امروزی آن وجود نداشته، ولی از آنچه از کتب و نوشته‌های زردشتیان برمی‌آید مسلم است که خیرات و مبرات به نحو احسن و شایسته‌ای مرسوم بوده است.

---

۱. مصطفوی رجالی، مینودخت، وقف در ایران، بی‌جا، انجمن فلسفه ایران، ۱۳۵۱، ص ۵۹.

۲. پیشین، ص ۶۰.

۳. پیشین، ص ۶۱.

۴. پیشین، ص ۶۶.

پس از ورود اسلام به ایران، سنت اسلامی وقف در جامعه ایران جایگزین خیرات و مبرات زردشتی شد. در سال‌های اولیه پس از ورود اسلام به ایران، همچنان که سایر شئون اسلامی به تدریج در جامعه شکل گرفت و رشد کرد، وقف نیز به عنوان سنتی مذهبی نضج یافت. در این دوران املاک بزرگی به وسیله مردمان خیراندیش برای امور عام‌المنفعه وقف گردید و از درآمد سرشار آنها پل‌ها، کاروانسراها، بازارها، آب‌انبارها، مساجد و بیمارستان‌ها به وجود آمد. البته وقف تنها شامل املاک و مستغلات نمی‌شد و دارایی‌های منقول را نیز در برمی‌گرفت.

در زمان حکومت‌های ایرانی سامانیان، آل‌بویه، غزنویان و سلجوقیان و خوارزمشاهیان موقوفات بزرگی به وسیله شاهان، وزرا و متمولین جامعه ایجاد گردید و درآمد آن صرف امور عام‌المنفعه و دستگیری از فقرا و بینوایان شد. با آغاز قرن هفتم هجری و ورود مغولان به ایران بسیاری از مدارس، مساجد، کتابخانه‌ها، شهرها و مظاهر علمی - فرهنگی - مذهبی که از درآمد موقوفات اداره می‌شد با خاک یکسان گردید و اساس تمدن و شهرنشینی بهم ریخت. مغولان با فرهنگ و آداب و رسوم خاص خود قدم در خاک ایران نهاده و حاکمان این سرزمین گردیدند و می‌رفت که همه سنت‌های اجتماعی، فرهنگی و مذهبی از جمله وقف از میان برخیزد.

اما به‌رغم چنین شرایطی سنت وقف در این دوره از گسترش و شکوفایی چشم‌گیری برخوردار گردید. در این دوره واقفان بزرگی برخاسته و اقدام به برپایی موقوفات وسیعی در جامعه نمودند. غازان، ایلخان مغول خواجه رشیدالدین فضل‌الله، وزیر غازان و اولجایتو، سیدرکن‌الدین محمدبن نظام حسینی و پسرش سید شمس‌الدین از واقفان بزرگ این عصرند که در تحقیق حاضر ضمن شناسایی و معرفی آنها به بیان موقوفات این دسته از واقفان و جهت‌گیری مصارف آن پرداخته خواهد شد.

این تحقیق به بیان چگونگی گسترش و چرایی موارد موقوفات دوره ایلخانی می‌پردازد. مهم‌ترین مسئله تحقیق حاضر یافتن انگیزه‌های واقفان و سمت و سوی مصارف اوقاف و بازکاوی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی اوقاف است و اینکه با بدست دادن شواهد و دلایل متقن مشخص شود که کدام مصرف و کدام جنبه از زوایای وقف بیشتر مورد توجه و خواست واقفان بوده است. این پژوهش می‌تواند با ارائه پی‌آمدی مصارف اوقاف، این پدیده اجتماعی، فرهنگی، سنتی را در دوره مورد نظر به بهترین وجه تحلیل کرده و بعد ساختار اجتماعی در دوره مورد نظر را تبیین نماید. همچنین این تحقیق برای درک بهتر وضعیت وقف و اوقاف در دوره مورد نظر به بررسی نهاد وقف در ایران می‌پردازد و می‌کوشد ضمن بیان شمه‌ای از پیشینه وقف در ایران از پیدایش آن تا دوره مغول و ایلخانان، چگونگی وضع اوقاف را در دوره هر ایلخان با توجه به شرایط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی جامعه بیان نماید.

۱-۳. پیشینه تحقیق

۱- «بررسی موقوفات ایران در قرون ۶ تا ۸ هجری» یکی از مقالات مهم لمتن است. وی در این اثر با مراجعه به تاریخ‌های محلی و اسناد موقوفات به موارد مهم موقوفات و گستردگی آن در این دو قرن پرداخته است. این اثر از لحاظ شناخت واقفان مهم این دوره و مصارف موقوفات این واقفان به تحقیق حاضر کمک نمود. همچنین لمتن در مقاله خود با اشاره کوتاهی به اهداف و انگیزه‌های واقفان، هدف غایی وقف را انجام امور خیر و تقرب به خدا دانسته است.

محقق درصدد است تا ضمن شناسایی موقوفات و واقفان مهم این دوره، به مقایسه آنها با یکدیگر پرداخته و طی یک تحلیل مقایسه‌ای بیشترین مصارف موقوفات را در دوره مورد نظر مشخص کند. همچنین این تحقیق می‌کوشد با در نظر گرفتن بستر اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی جامعه در عصر ایلخانان، عوامل متعددی را که می‌توانست موجد انگیزه در شخص واقف شود بررسی نماید. این در

حالی است که لمتن در اثر خود تنها به اشاره کوتاهی به نقش عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی در گسترش وقف در این دوره بسنده کرده و در نهایت انگیزه مذهبی را نیرومندترین انگیزه واقفان عنوان نموده است.

۲- کتاب «تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران» اثر لمتن از جمله آثار مربوط به سده‌های میانه تاریخ ایران است که دوران حکومت ایلخانان را نیز در برمی‌گیرد. این اثر از جهت شناخت شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی عصر مورد نظر و درک انگیزه‌های واقفان شایان توجه است. نویسنده کتاب در فصلی تحت عنوان «مالکیت خصوصی و تشکیلات آن» با اشاره به مسئله عدم امنیت در مالکیت ارضی، یکی از راه‌های کسب امنیت برای املاک و اراضی تبدیل آنها به اراضی وقفی می‌داند. رویکرد لمتن به این مسئله در توجه به انگیزه‌های سیاسی، به عنوان یکی از انگیزه‌های مهم واقفان بسیار مؤثر واقع گردید.

محقق با دسته‌بندی انگیزه‌های واقفان به چهاربخش انگیزه‌های مذهبی، انگیزه‌های سیاسی، انگیزه‌های اجتماعی- اقتصادی و انگیزه‌های فرهنگی کوشیده است نه فقط عامل سیاسی، بلکه همه عوامل موجود در جامعه را که می‌تواند موجب انگیزه در وقف شود را بررسی نماید. همچنین این تحقیق علاوه بر درک انگیزه‌های واقفان در صدد شناسایی موقوفات و واقفان بزرگ این عصر و مقایسه آنها با یکدیگر و تعیین بیشترین مصارف موقوفات این عصر می‌باشد. نکته مهم دیگر این است که اثر مذکور چنانکه گفته شد مربوط به سده‌های میانه تاریخ ایران است و تنها بخش کوتاهی از آن به دوره ایلخانان می‌پردازد. در حالی که تحقیق حاضر منحصراً به موضوع وقف در عصر ایلخانی می‌پردازد.

۳- «مالک و زارع در ایران» از جمله آثار لمتن می‌باشد. وی در اثر مذکور در فصلی موسوم به اوقاف به ذکر انواع وقف، شرایط وقف، نحوه اداره کردن امور اوقاف و مصارف اوقاف پرداخته است. همچنین

وی ضمن اشاره به وجود املاک موقوفه در سراسر ایران، موضوع غصب املاک موقوفه توسط اشخاص را نیز مورد توجه قرار داده است.

لمتن در اثر مذکور به طور کلی به مبحث وقف در ایران پرداخته است و در آن میانه مسئله وقف در عصر ایلخانان را نیز مورد توجه قرار داده است. در حالی که تحقیق حاضر منحصرأً به بررسی مسئله وقف در دوره ایلخانان می‌پردازد. نویسنده در بخش‌های مربوط به وقف در دوره ایلخانان به شرح وضع اوقاف و مسائل مربوط به آن اکتفا نموده و تحلیل کلی از وضعیت وقف در این دوران ارائه نموده است. این در حالی است که تحقیق حاضر ضمن شناسایی و معرفی موقوفات و واقفان این دوره و وضع اداره اوقاف، به مقایسه و تحلیل موقوفات و چرایی رشد و گسترش آن نیز می‌پردازد. همچنین مهم‌ترین مبحث لمتن در این زمینه مسئله ناامنی در مالکیت و غصب املاک موقوفه است. وی با طرح این موضوع انگیزه سیاسی را برای مبادرت به عمل وقف را به عنوان یکی از انگیزه‌های مهم واقفان مورد توجه قرار داده است. اما تحقیق حاضر علاوه بر توجه به انگیزه سیاسی، به بررسی نقش سایر عوامل و انگیزه‌ها از جمله انگیزه‌های مذهبی، انگیزه‌های اجتماعی - اقتصادی و انگیزه‌های فرهنگی نیز می‌پردازد.

۴- کتاب «مقدمه‌ای بر فرهنگ وقف» تألیف ابوسعید احمدبن سلمان از جمله آثاری است که در ارتباط با وقف نگاشته شده است. نویسنده در اثر خود ضمن اشاره به اصطلاحات، تعبیرات و لغات مرتبط با وقف، به بیان وقف‌های مهم از قرن اول هجری تا انقلاب اسلامی ایران پرداخته است و از این لحاظ در شناسایی موقوفات مهم این ادوار و واقفان آنها حائز اهمیت است.

اثر مذکور چنانکه گفته شد به بیان موقوفات مهم در ایران از قرن اول هجری تا انقلاب اسلامی ایران پرداخته است. در حالی که تحقیق حاضر منحصر به مبحث وقف در دوره حکومت ایلخانان می‌باشد. همچنین این کتاب تنها به شناسایی و معرفی موقوفات مهم در ایران و واقفان آنها بسنده نموده و تحلیلی

از وضعیت اوقاف، رشد و شکوفایی و یا تنزل و رکود آن در دوره‌ها مختلف حکومت‌های ایرانی ارائه نمی‌دهد. تحقیق حاضر ضمن شناسایی و معرفی واقفان و موقوفات مهم دوره مورد نظر و مقایسه آنها با یکدیگر، به بررسی وضعیت وقف و سازمان اوقاف در عصر ایلخانان نیز می‌پردازد. درک انگیزه‌های واقفان و جهت‌یابی آنها در تعیین مصارف اوقاف از دیگر مباحث مهم این تحقیق است که در کتاب مذکور مورد توجه قرار نگرفته است.

۵- کتاب «وقف در ایران» تألیف مینودخت مصطفوی رجالی از آثار مهم مرتبط با وقف می‌باشد. نویسنده در این کتاب ضمن اشاره به وجود خیرات و مبرات در ایران قبل از اسلام از رشد و گسترش وقف پس از ظهور اسلام و در دوران سلسله‌های ایرانی سخن می‌گوید. از این لحاظ اثر مذکور از جهت پیشینه وقف در ایران حائز اهمیت است. همچنین نویسنده در بخشی از کتاب به خدمات اجتماعی وقف و نقش آن در جامعه اشاره دارد.

کتاب مذکور تنها به ارائه روند کلی از جریان وقف در ایران از دوران باستان تا دوره حکومت پهلوی در ایران پرداخته است و از این لحاظ در فصل دوم تحقیق که به بررسی جریان وقف در ایران پرداخته است، مؤثر واقع گردید. این اثر نیز مانند سایر آثار پیشین مرتبط با دوران حکومت مغول و ایلخانی نمی‌باشد، در حالی که تحقیق حاضر به مبحث وقف در دوره حکومت ایلخانان می‌پردازد. همچنین تحقیق حاضر درصدد درک و شناخت عوامل اصلی گسترش وقف در جامعه با توجه به وضعیت اجتماعی و سیاسی مورد نظر است. شناسایی موقوفات مهم و واقفان بزرگ دوره مورد نظر، درک انگیزه‌های واقفان و جهت‌گیری آنها در تعیین مصارف اوقاف از دیگر مباحث مهم تحقیق حاضر است که اثر مذکور فاقد همه این موارد است.

۱-۴. اهمیت تحقیق

عصر حکومت ایلخانان یکی از خطرترین و حساس‌ترین ادوار تاریخی ایران به شمار می‌رود و دلیل آن تحولات عمیق اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی است که در پی حمله مغولان به ایران رخ داد. از این لحاظ مسئله وقف و رشد و گسترش آن در دوره حکومت این فرمانروایان بیگانه حائز اهمیت می‌باشد. بدون تردید شناخت و درک انگیزه‌های واقفان و جهت‌گیری آنها در ایجاد مؤسسات و نهادهای اجتماعی به منظور پاسخگویی به بخشی از نیازهای جامعه می‌تواند در تقویت زمینه‌های رشد فرهنگ وقف در دوران معاصر نقش مهمی را ایفا کند. همچنین تحقیق حاضر با نشان دادن نقش و جایگاه وقف در بهبود شرایط جامعه موجب تحریک افراد به سوی این عمل خیر و احیای دوباره این سنت پسندیده اجتماعی شود.

۱-۵. ضرورت تحقیق

ضرورت تحقیق در باب موضوع وقف در دوره ایلخانی از آن جهت است که این مسئله فاقد پیشینه مناسبی در این خصوص است. اکثر کتب و آثاری که تاکنون در باب موضوع وقف تألیف شده است، یا به بررسی این مسئله از دیدگاه دینی، فقهی و حقوقی آن پرداخته و یا یک جریان کلی از سیر وقف در ایران را مورد بحث قرار داده است. از این جهت لزوم پژوهش جامعی که همه ابعاد این مسئله را در یک دوره تاریخی در نظر بگیرد، نگارنده را بر آن داشت که به بررسی این موضوع در دوره حکومت ایلخانان بپردازد.